

Розділ I

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ГРАМАТИКИ

УДК 81'367.633

Аліна Адаменко
(Херсон)

ФУНКЦІОНУВАННЯ КОНТАКТНИХ ПРОСТОРОВИХ ПРИЙМЕННИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглянуто специфіку функціонування контактних просторових прийменників української мови у наукових виданнях.

Ключові слова: прийменник, просторові прийменники, контактні прийменники.

The article deals with the specificity of functioning contact dimensional prepositions in scientific publication of the Ukrainian language

Key words: preposition, dimensional prepositions, contact prepositions.

Нинішній рівень наукового дослідження стану сучасної української літературної мови засвідчує важливе значення української прози кінця ХІХ – початку ХХ століття. Принципово важливе переакцентування дослідницької уваги із зображальної на виражальну функцію мови робить письменників цього періоду неперевершеними майстрами, ефекти новаторства яких, справді, не могли бути зрозумілі й прийняті одразу, але засвоєння їх відбувалося поетапно й розтяглося на ціле століття.

Мова творів досліджуваних митців слова дуже яскрава і багатогранна, автори використовують у своїй прозі чимало різноманітних художніх засобів. Велике значення для будування лексики відіграють просторові прийменники, які слугують сполучною ланкою для зв'язку інших частин мови.

У центрі нашої уваги – прийменники української мови. Дослідженням питання проблем аналізу прийменникової системи сучасної української мови займались Г. Балабан, І. Вихованець, М. Всеволодова, К. Городенська, І. Данилюк, А. Загнітко, З. Іваненко, А. Колодяжний, Є. Курилович, І. Кучеренко, Н. Куц, Т. Левакіна, О. Пешковський, О. Потєбня, І. Щукіна та ін.

Актуальність цієї статті зумовлена необхідністю здійснення комплексного дослідження українських прийменників, виявленню специфіки використання семантично розгалуженої групи просторових прийменникових одиниць у мові творів письменників кінця ХІХ – початку ХХ століття.

У статті маємо за мету проаналізувати особливості функціонування контактних просторових прийменників у художній прозі кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Система прийменників української літературної мови семантично багатопланова й неоднорідна. Семантичну класифікацію прийменників у сучасному мовознавстві здійснюють переважно на основі двох семантичних протиставлень: 1) динамічність – статичність; 2) контактність – дистантність. На думку мовознавців, ознака контактність – дистантність є основною, оскільки вона пронизує всю прийменникову систему, незалежно від лексичного наповнення відмінкових форм. Ознака динамічність – статичність є додатковою, тому що поширюється на частину прийменників, зокрема не поширюється на ті відмінкові форми, що виражаються іменниками з абстрактним значенням. Зважаючи на ці та інші додаткові ознаки, виділяють три основні семантичні типи прийменників: 1) просторові; 2) темпоральні; 3) логічні [1, с. 285].

У прийменниковій системі української мови просторові прийменники становлять особливий тип, бо вони поєднуються з іменниками конкретної семантики, що об'єднують найбільшу кількість одиниць, забезпечують докладну диференціацію просторового значення, є підґрунтям для виділення інших типів прийменників [2].

Просторові прийменники, поєднуючись із різними відмінковими формами іменників можуть виражати статичні (локальні) чи динамічні відношення. Та основною семантичною ознакою диференціації цих прийменників є контактність – дистантність.

Контактні прийменники широко представлені в творчості М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника та ін. Група контактних прийменників статичної локалізації налічує всього 10 одиниць, які вживаються з семантично нейтралізованими місцевим та родовим відмінками: *в, у, всередині, зверху, на, поверх, посеред, посередині, серед*. Ці прийменники вказують на контакт із внутрішньою частиною просторового орієнтира (*в, всередині, серед*), з його поверхнею (*на, з верх, зверху, поверх*), або з центральною частиною та поверхнею (*посеред., посередині*). Наприклад, у Василя Стефаника в реченні: «*Але часом серед найбільшого розгону на самій середині гори Іван починав налягати на ногу і спирав коня*» [9, с. 138] прийменник *серед* указує на контакт із внутрішньою частиною просторового орієнтира, у Ольги Кобилянської в реченні «*Спочиваючи в траві, були зверху поверхні оброслі мохом, а всередині порожні й порохняві*» [4, с. 245] – з його поверхнею.

Прийменники, що вказують на контакт із внутрішньою частиною просторового орієнтира (*в + місц. в., на + род. в., всередині+род. в., середі+род. в.*): «*В пекарні було душно, повітря було якесь кисле та важке*» [5, с. 270], з його поверхнею (*на + місц. в., з верх+род. в., зверху + род. в., поверх + род. в.*): «*Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!..*» [7, с. 44], або з центральною частиною та поверхнею (*посеред + род. в., посередині + род. в.*): «*Посеред хати сидів Семенко і сестри і корито з маленькою дитиною стояло*» [9, с. 234].

Контактні прийменники внутрішньої локалізації у свою чергу вказують на локалізацію в межах просторового орієнтира (*в + місц. в., в + род. в., всередині + род. в.*): «*Він розсміявся голосно й, засунувши зухвалим рухом руки в кишені, поглянув визиваюче на мене*» [3, с. 141], і локалізацію в його центральних межах (*серед + род.в.*): «*Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихалась, як драгли; цілий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: бе-е-е... ме-е-е...*» [6, с. 156].

Просторові прийменники утворюють також форми зі значенням шляху руху, їх налічується 17. Контактні прийменниково-відмінкові форми *через + зн. в., крізь + зн. в.* вказують на наскрізний рух у межах просторового орієнтира: «*Навіть у ті моменти, коли вони, здавалось, стояли, кожен мускул їх чорного тіла тремтів під одежею, груди важко здіймалися, білі зуби блищали крізь розхилені уста, і з грудей вилітав короткий рик жаги*» [5, с. 268]; «*І показав їй через вікно могилу*» [9, с. 96].

У творах письменників нами зафіксовано прийменниково-відмінкові форми напрямку руху, які утворюють прийменники *в, за, між, на, над, перед, під, по, поза, поміж, понад, поперед, попід, проміж* з двома динамічними відмінками – знахідним і родовим, прийменники вказують на контактну або неконтактну локалізацію, відмінки виражають динамічне значення: «*Коли свист локомотива розтяв по раз перший воздух схованої між гірськими стінами долини, прошибло щось столітні дерева на горах, немов блискавиця*» [3, с. 127]; «*Він летить іздалеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клеті міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса*» [6, с. 101].

Значення вихідного пункту руху, що виражають 16 прийменників з динамічним родовим відмінком, причому прийменники вказують на різну локалізацію вихідного пункту руху, а форма родового відмінка передає динамічне значення віддалення.

Серед прийменників: від (од), з (із, зі), з-за, з-межя (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-позад, з-поміж (з-ямежи), з-понад, з-поперед, з-попід, з-посеред, з-проміж, починаючи від, контактні прийменники визначають вихідну точку руху, що міститься:

а) в межах просторового орієнтира, всередині предмета: *з, зсередини, з-посеред*, наприклад: «*Та то би на дванадцятий сніп якийсь раз торгнути, то би якийсь раз схилитися, то з поперека вогонь у пазуху сиплеться*» [8, с. 131]; «*– Це хліб хазяйський. Ось дивись! – Та й висмикнув зсередини стога жменю жита*» [5, с. 277];

б) на поверхні предмета: *з*, як от: «*...Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. ...Уявляється раптом зелений двір – він вже поглинув мою кімнату – я зскакую з ліжка і гукаю у вікно до зозулі: ку-ку... ку-ку... Добридень!..*» [5, с. 301];

Контактні прийменники *в + зн. в., всередину + род. в., на + зн. в.* з відповідними динамічними відмінками вказують на кінцеву точку руху, що міститься всередині або на поверхні предмета, наприклад: «*Пустить на землю, талану в руки не дасть, манни з неба не спустить, а потім увесь світ кричить*» [9, с. 235].

Контактні динамічні прийменники виражають:

а) рух у внутрішню частину предмета: *всередину*, як от: «*Аж схвилювалась од такої здогадки, тому входила всередину вітряка, мов у якусь недоказану казку, і дивно було, що на її тихе «добровечір» ніхто не відповів*» [5, с. 259]; «*Почорнів, і очі запали всередину черепа так, що майже не дивилися на світ, лиш на той камінь, що давив груди*» [8, с. 79];

б) рух у центральну частину внутрішніх меж предмета або його поверхні: *насеред*, як от: «*Місяць вплив насеред неба, і, як потопельник, то виринав, то потопав у хмарах*» [5, с. 172]; «*Іван встав від стола, спинився насеред хати, спустив руками так, як діти на печі, і почав до них балакати*» [9, с. 169];

в) рух далі від початкових внутрішніх частин предмета: *на*, наприклад: «*Ті стрикізки кружали невтомимо над берегом в блискавичній гульбі, від часу до часу доторкаючись свавільно прозоро-синіми крильцями блискучої поверхні*» [4, с. 261];

г) рух зсередини предмета: *зсередини*, як от: «*Іноді зсередини залу на свіже повітря вилазив упрілий, в розстебнутім кожусі котрийсь із слабогрудих, що вже не міг сидіти більш у духоті*» [5, с. 250].

Просторове значення є основним для місцевого відмінка. Він завжди вживається з прийменниками, кількість яких обмежена (*в (у), на, при, по, о (об)*): «*Так знайшов він у лісі те, чого шукав; Я завмер на місці, й серце моє стало*» [6, с. 54]; «*Я їй в день ангела не хотів нічого відмовити, так як і своїм дітям; а вона й не просила більше, як лише того, щоби в вільних хвилях і по домашній праці могла читати*» [5, с. 138]; «*З вириваного при корені вогкого моху вилізли уникаючі світла гідкі комахи і розбігалися їм по руках*» [9, с.160]. У прозових творах частіше зустрічаються *в (у), на, по*, інші – рідковживані. Із групою просторових прийменників пов'язані такі ознаки, як контактність-дистантність та статичність-динамічність.

Прийменники статичної локації або вказують на місце дії в середині предмета чи на його поверхні (контактні прийменники), або позначають місцеперебування поряд з предметом, на деякій відстані від нього (дистантні прийменники). До контактних прийменників належать *в (у), на, по, серед, посеред* [2], «*От ми й відішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там поглядять його по спині...*» [5, с. 53]; «*Ніжніші від музики; був то радше якийсь шепіт, що зіллявся з м'якою темнотою ночі, а серед того шепоту з листка на листок падали краплі дощу, що зросив усе це за сонця*» [4, с. 109].

До цієї ж групи належать прийменники *край, кінець* (зрідка *кінці*), які, передаючи значення просторової близькості, уточнюють його – місце дії на краю предмета: «*Ось їх величезні юрби біля берега*» [6, с. 169]; «*На край неба, за яром, легкі хмаринки займались, як од вогню солома, а важкі червоно тліли, наче дубовий вугіль*» [5, с. 291].

До цього ж ряду іноді приєднується контактний прийменник *на*, набуваючи невластивого для нього відтінку значення просторової близькості, наприклад: «*Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались*» [5, с. 278]; «*Чую під собою твердий тюремний матрац, бачу своє тіло, простягнене на ліжку, свої великі ноги, узуті у черевики, свої руки, якими я...*» [5, с. 75].

У значенні просторової близькості, із вказівкою на місце дії, вживається іноді прийменник *від* як синонім *біля*, наприклад: «*Від порога блищали молочні зубки травиці*» [9, с. 139].

Як бачимо, контактних прийменників налічується лише 10, і вживаються вони з семантично нейтралізованими місцевим та родовим відмінками, утворюючи такі прийменниково-відмінкові сполуки: в + місц. в., у + род. в., всередині+род. в., зверху + род. в., зверху + род. в., на + місц. в., поверх + род. в., посеред + род. в., посередині + род. в., серед + род. в.

Проведений аналіз художніх творів української літератури кінця XIX – початку XX століття дав підстави стверджувати, що контактні просторові прийменники використовуються авторами у великій кількості, надаючи творам більшої милозвучності.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у подальшому вивченні семантично розгалуженої групи прийменників української мови; аналізі дистантних прийменникових одиниць у мові творів письменників кінця XIX – початку XX ст.; продовженні дослідження їх функціонування не лише в художній прозі, але й в інших стилях сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.
2. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1980. – 285 с.
3. Кобилянська О. Твори: У 3-ох томах. – Т. 1 / О. Кобилянська. – К.: Держлітвидав, 1956. – Т. 1-3. – 254 с.
4. Кобилянська О. Ю. Твори в 5 томах / Вступ. ст. М. П. Комишанченка. – К.: Держлітвидав України, 1995. – Т. I-V.; Т. 5 / Упоряд., підгот. текст. та приміт. Ф. П. Погребенника. – 1963. – 767 с.
5. Коцюбинський М. М. Твори: У 7 т. – Т. 3: Оповідання, повісті (1908-1913) / М. М. Коцюбинський. – К.: Наукова думка, 1974. – 429 с.
6. Коцюбинський М. М. Дорогою ціною. Вибрані твори / М. М. Коцюбинський. – К.: Веселка, 1976. – 172 с.
7. Поліщук Я. «Пейзаж людини» від Михайла Коцюбинського / Я. Поліщук // Дивослово. – 2004. – № 10. – С. 44.
8. Стефаник В. Вибрані твори / В. Стефаник. – К., 1962. – 260 с.
9. Стефаник В. Твори / В. Стефаник. – К., Дніпро, 1984. – 250 с.

УДК 811.161

Валентина Василенко
(Суми)

КУЛЬТУРНО-МОВНІ ТА КОГНІТИВНІ НОРМИ: ЛІНГВОСИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто культурно-мовні і когнітивні норми, що діють у мовному просторі. Зокрема визначено роль стабілізуючої функції, котра робить норму одним із найважливіших механізмів, що підтримує стан системи. Доведено, що елементи системи і параметри порядку знаходяться у стані взаємодії і взаємозумовленості.

Ключові слова: норма, система, культурно-мовні і когнітивні норми, стабілізуюча функція, параметри порядку, лінгвосинергетичний механізм.

The article deals with cultural linguistic and cognitive norms which functioning in the linguistic sphere. In particular the author determined the role of stabilizing function which makes norm the one of the most important mechanisms to the system support. It is important that the elements of the system and order parameters are in a state of interaction and interdependence.

Key words: norm, system, cultural- linguistic and cognitive norms, stabilizing function, order parameters, lingvo-synergetic mechanism.